

D. LŐRINCZ JÓZSEF

A civil társadalom fogalma

Hozzászólásomban a civil társadalom fogalmának nem a normatív aspektusaival kívánok foglalkozni, hanem elsősorban azzal, ahogy az elmúlt mintegy tizenöt évben használtuk régióbeli helyzetünk elemzéseiben.

Az elmúlt rendszerben a civil társadalom fogalmának használata hatásos ideológiai fegyver volt. Az akkori szóhasználatban tulajdonképpen nem jelentett egyebet, mint azokat a társadalmi csoportosulásokat, amelyekbe a hatalomból kiszorított lakosság (a „nép”) megszervezte önmagát valamilyen közjó érdekében, az állam korlátozó intézkedései ellenében. Ez a fogalomhasználat két előnnyel járt: a) az újbalos kritikákban alkalmazott fogalmakkal ellentétben a hivatalos propaganda nem tudta kisajátítani, a maga céljaira elferdíteni; b) hatalmas erkölcsi töltettel rendelkezett, hiszen a szolidaritás, az aktív, tényleges polgári viszonyulás, a közösségi életben való részvétel képzetét tartalmazta.

Lassan egy évtizede élünk olyan rendszerben, amelynek létrejöttkor az egyik szlogenje éppen a civil társadalom volt. A jelenből visszapillantva kritikai megjegyzéseket is tehetünk Milyen problémákat takart el előlünk a civil társadalom fogalma?

1. Főleg 1990-91-ben elfedte az artikulált véleménnyel, szilárd értékekkel, célokkal, normákkal rendelkező, önmagát pragmatikusan szervezni tudó civil társadalom és a csürhe közötti különbséget. számtalan olyan leírást, elemzést olvashattunk, amelyben *mindenfajta* nyilvános megmozdulást, tüntetést stb. mint a civil társadalom, a demokrácia kialakulásának, a demokratizálódásnak a jelét üdvözölték. Az eltérő hangokat, jelenségeket megkülönböztető, pontosító megfogalmazásokat nem vette figyelembe a tudományos közvélemény. Pedig többek között Tomaz Mastnak már a '80-as évek második felében bemutatta, hogyan zúzta szét az egyik szlovéniai alternatív mozgalmat a „civil társadalom”, az egyszerű polgárok szolidaritása (az államhatalommal is) az intoleranciában.

2. Ha rejtetten is, de kétségtelenül hatással volt fogalmi ellenpárjára, az autoritarianizmus fogalmára. Nem volt alkalmas az autoritás és az autoritarianizmus megkülönböztetésére. Az elemzések mindenfajta autoritást az autoriter formák szférájába utaltak, eltekintve attól, hogy tulajdonképpen nem létezik emberi társadalom autoritás nélkül.

3. A többé-kevésbé spontán „önszerveződésre” alapozva az elemzések még csak nem is érintették a „vezetés” (*leadership*) problémáit. Ezeket kétféleképpen kerülték ki: egyrészt a kelet-európai értelmiség tematikájával, vagy pedig (rosszabbik esetben) megállapították, hogy a régió elitje (vagy annak egy része) paternalista, felhoztak néhány példát, és ezzel a témát le is zárták.

4. Ha kimondatlanul is, a Kelet-Európában használatos civil társadalom fogalma mögött ott található az a feltételezés, hogy megoldást jelentene a modern kor problémáira. Vagy mert valamilyen premodern „közösség” fogalmat használtak előfeltevésként, és ahhoz idomították a civil társadalom fogalmát, vagy mert valamilyen tagolt, de ugyanakkor harmonikus posztmodern társadalomképből indultak ki.

5. Éveken keresztül, de legalábbis 1989-ig azt az illúziót keltette, hogy mögötte egy jól körvonalazható, részletesen kirajzolódó, pragmatikus társadalomkép található. A mából visszatekintve egyértelművé válik, hogy ez nem volt igaz. Ennek igazolásaként érdemes összehasonlítani a lengyel Szolidaritás 1980-as és 1990-es programját. A különbségek nem magyarázhatók kizárólag az „önkorlátozás” megszűntével, illetve átalakulásával.

Az 1989 után kialakult új helyzet a civil társadalom fogalmának használatával kapcsolatos problémákat nem tüntette el. Sőt, újabbak is jelentkeztek:

1. Nem világos, milyen szerepe lehet ennek a fogalomnak, illetve magának a civil társadalomnak (az írás elején bemutatott jelentést tekintve meghatározónak) egy *felülről irányított* átmeneti időszakban.

2. Képtelen megmagyarázni az átmenetet.

Egy széles körben elfogadott értelmezés szerint (Vladimir Tismăneanu: *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*. The Free Press. New York/Toronto, 1992) a '89-es kelet-európai forradalmak fő mozgatórugója a civil társadalom kialakulása volt. A kezdeti impulzust a haveli „igazságban élés” adta: az egyén megtagadja a rendszer újratermelődésének fő eszközét, a hazugságot. Ezek körül a (főként értelmiségi) személyek körül kristályosodik ki a civil társadalom, amely aztán egyre inkább terjeszkedik, míg végül el nem éri azt a pontot, amikor meg tudja dönteni az autoriter rendszert.

Most eltekintünk ennek a forradalomértelmezésnek a kritikájától. Inkább nézzük meg, mennyiben használható ez a fogalom *a mai, átmeneti* társadalom értelmezésében. A civil társadalom fogalmában eszerint fellelhető a társadalom fejlődésének lehetősége. A diktatúra alatt széttűzött civil társadalom újraalakulhat, még kedvezőtlen körülmények között is. Viszont akkor érthetetlen, hogy az 1990 utáni eseményeket, az átmenet, a demokratizálódás, a demokrácia konszolidációjának nehézségeit kommentálva miért hivatkoznak nagyon sokan (az említett szerző is) a civil társadalom gyengeségére. Ha a kialakult civil társadalom döntötte meg az autoriter rendszereket, akkor miért mondjuk, hogy nincs civil társadalom, miért követeljük, hogy az értelmiségiek - a közismert kelet-európai modell szerint - megint álljanak csatasorba, vállalják a közéleti szereplést, hogy körülöttük létrejöhessen a civil társadalom? Nem végezték el ezt a munkát már 1989 előtt? Egy generáción belül hányszor kell ezt végigcsinálni? Mikor mondhatjuk el, hogy a civil társadalom most már tényleg „önszerveződik”, az értelmiségi pedig eltekinthet a közéleti „küldetéstől”, a „korparancstól”?

A fentebbiek alapján jogosultnak tűnik az a következtetés, hogy a civil társadalom fogalma alkalmatlan a társadalmi jelenségek leírására, értelmezésére. (Normatív, kritikai eszközként felhasználható ugyan, de akkor még csak azt tudjuk meg, hogy „mi nincs”.) Ezért kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés, hogy bizonyos, már bejáratott, differenciált, kézzelfoghatóbb és/vagy esetleg elméleti holdudvarral is rendelkező fogalmak, mint például „helyi társadalom”, „civil szervezetek” vagy „polgári társadalom”, jobban segítenének bennünket munkánkban.